

RAINER M. JÁNOS

MÁSNAP AZ INTÉZMÉNYESÜLT EMLÉK(EZÉS) – 1989–1992

A több mint három évtizedes Kádár-korszak és a magyarországi kommunizmus vége a hatalmi elit és a magyar társadalom közös időutazásával kezdődött. Az elit érezte, hogy a gazdasági válság társadalmi válságba nő át. Amúgy is törekeny, viszonylagos legitimációja meggyengült. Megpróbált tehát visszanyúlni a bajok gyökeréhez, s valamit kezdeni a feledésre ítélt múlttal, az 1956-os forradalommal és a rá következő terrortal. Ez a vállalkozás eleve kudarcra volt ítélve. Az akkori tetteket – a forradalom szovjet segítséggel történt leverését, az elnyomatást – meg nem történtté tenni, az akkor hatalmi szóval kimondott szavakat utólag visszavonni nemigen lehetett. A múlttól való beszéd viszont lehetővé tette, hogy az addig jobbra hallgató magyar társadalom felidézze a forradalom és az azt követő évek emlékét, és előbb erkölcsi, majd politikai ítéletet alkosson a rendszerrel, amelyben él. A magyarországi demokratikus átmenet egyik kulcskérdésévé vált a múlthoz való viszony, a múlt azonban ártrendeződőtt, elemei új történeté álltak össze. 1956 az egész második világháború utáni korszak emblematikus eseményévé vált – más, úgy tűnt, szinte nem is történt. Az 1956-ért kivégzettek a kommunista uralmat elszenvető magyar népet személyesítették meg. A magyar demokratikus átalakulás legnagyobb hatású szimbolikus aktusává Nagy Imre és társai 1989. június 16-i újratemetése vált.

A Nagy Temetés, egy „korszak temetése” ma már általánosan elfogadott nézet szerint egyben lélektani és történelmi fordulópontnak bizonyult a magyar demokratikus átalakulás menetében. De mi is történt valójában? Szétesett a Kádár-korszak 1956-ra épülő keletkezéstörténete, a rendszer illegitimmé vált, hisz felfedték születése véres titkait. 1988–1989-ben a média feletti ellenőrzés gyengülése, a posztkádári vezetésen belül mind nyittabbá váló nézeteltérések elindították az újságírók szabadságharcát a nyilvánosságért. Júniusra így kimondhatóvá vált, amit mindenki *tudhatott*. A temetést a nyilvánosság, a (Történelmi Igazságtétel Bizottság és az ellenzéki pártok által kötött egyezség nyomán lehetségessé vált) tömeges részvétel tette nagy erejű szimbolikus aktussá. A televízió a szokásos előzetes MSZMP PB-döntés nélkül adott egyenes közvetítést a Hősök teréről. Így keletkezett a grandiózus színjáték. Szereplői, a temetetlen, ezért mintegy élő halottak „szétzúzták” a Kádár-rendszer (úgymond) erkölcsi alapjait; a téren alant álló gyászoló tömeg (a magyar társadalom) némán, együttérzően hallgatta a saját soraiból való (mert nem a hatalom oldaláról jött) szónokait, s a kivégzettek (saját soraiból támadt, többnyire fiatal, egyszerű emberek) névsorát. Eközben azért mindenki tudta (s azóta még nyilvánvalóbb lett), hogy mindez csupán szimbolikus aktus, a valóság finoman szólva más.

Kádár és rendszere geneziséről mindenki tudott (tudhatott) valamit – az idősebb generációk személyes élményből, a fiatalabbak „az 1956-os ellenforradalom” kötelező (ezért, igaz, nem sok figyelemre méltatott) tantörténeteiből. Az „ellenforradalom” leverése legfeljebb az ideológiailag tudatos, elkötelezett párttagok igen szűk rétege előtt legitimálta Kádárt és rendszerét, akiket a temetés élménye sem fordított át valami mássá, legfeljebb keserű gyűlöletüket fokozta (melybe ezután némi, majd mind több félelem vegyült). A társadalom többségét az állam hatalmától való félelem (a hatvanas évek elejétől ez mindinkább emlékekből táplálkozott, bár az intézményrendszer alapjában változatlan maradt), az a belátás, hogy a szovjetek, akárcsak 1956-ban, újra beavatkozhatnak, továbbá a kádári „életszínvonal-politika” és semlegesítés készítette engedelmességre. A Kis János által „legitimációpótléknak” nevezett közérzet¹ inkább a kádári vezetést, semmint magát a rendszert támogatta. Ennek komponensei gyengültek el a nyolcvanas években. A változásra számos jel utalt, de nem alakult ki egyetlen hatalmas mozgalom. 1989. június 16-án végül is szimbolikus kifejeződési formát talált. Azt természetesen nem lehet tudni, hogy a társadalom mekkora hányadát és milyen mértékben érintette meg a gyászünnepe, illetve a politikai demonstráció. 1989. augusztus végén egy felmérés szerint a megkérdezettek 89 százaléka vélte úgy, hogy Nagy Imre nem volt bűnös. De júliusban ugyanezen kör 34 százaléka szerint 1956-ban ellenforradalom (vagy legalábbis végkifejletében ellenforradalom) volt. Kádár János politikájáról csupán 15 százalék gondolta úgy, hogy az inkább káros volt az országra, 49 százalék szerint inkább hasznos volt.² A temetés nagy hatásáról éppúgy árulkodnak az adatok, mint a korábban rögzített kényszeremlékezet tartós mivoltáról, a legitimációpótlék maradványáról.³

Mindez nem jelenti azt, hogy 1989. június 16-a pusztán szimbolikus jelentőségű volt, s ne hatott volna valóban nagy erővel. Amíg a delegitimációs folyamat más vonatkozásairól (például a gazdasági válságról) az uralmon levők tudtak beszélni, 1956-ról, a történelemről, saját történetükről szólva valóban nem találták a szavakat, kiváltképpen nem a halottakról és a terrorról. Saját részességük, Kádár még mindig jelen lévő felettes-énje, az értelmezhetetlené vált Szovjetunió, a Gorbacsov-jelenség megemésztetlensége ezt lehetetlenné tette. A megfogalmazásra egyedül Pozsgay Imre tett kísérletet 1989 februárjában. Kétségtelenül megvolt a hatása – beemelte a még laza állami kontroll alatt álló nyilvánosságba 1956 témáját –, de végül is túl későn jött ahhoz, hogy meghatározza a diskurzust, hiszen 1956 más történetei korábbiak, kiérleltebbek voltak, s a vártnál szélesebb körben élők, mélyebb emlékezetre reflektáltak.⁴ A hatalom félt a teméstől, elbizonytalanodott, engedmények sorát tette, amelyek közül a legjelentősebb a nemzeti kerekasztal-tárgyalások megkezdése volt három nappal 1989. június 16-a előtt – az egybeesés nem véletlen.

1 Kis János: Reform és forradalom közt. In *A rendszerváltás forгатókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 7. kötet. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Szerk. Bozóki András. Budapest, 2000, Új Mandátum, 115–116. o. Kis szerint a legitimációpótléket alátámasztó ideológia része volt az a belátás is, hogy mindenkinek jobb, ha elfelejti a forradalom véres leverését és a terrort – magam inkább a fő belátásokból leszűrt következtetésnek érzem.

2 Vásárhelyi Mária: Ezt mondtuk mi... 1989. *Beszélő*, 1999. 10. sz. 170. o.

3 Nem szabad elfeledkezni arról, hogy a társadalom igen nagy hányada a turbulens 1989-ben is közönös maradt, így az éppen felnövő nemzedékek jelentős része is. Ezt a jelenséget nagyon világosan, szinte durván fogalmazza meg Török Ferenc *Moszkva tér* című filmjének az a jelenete, amelyben a főszereplő nagyanyja megkövülten nézi a temetés televíziós közvetítését, miközben érettségire „készülő” unokája és barátai teljességgel közömbösek és tájékozatlanok, oda sem figyelnek arra, ami történik.

4 Pozsgay „áttörése” még a párt belső beszédében sem sikerült, s áldozatul esett az MSZMP aktuális belharcainak.

A rendszerváltó folyamatban a forradalom emléke kettős szerepet játszott. Egyfelől megjelent pozitív történelmi hagyományként, a szovjet-kommunista rendszer antitéziséként. Nemcsak megfosztotta legitimációjától az *ancien régime*-et, hanem egyszersem legitímálta mindazokat az erőket, amelyek többet akartak az úgynevezett szocializmus reformjánál. 1989. június 16-a ezért maradt meg úgy az emlékezetben, mint egy korszak temetése. Ugyanakkor lehetőséget kínált az annak idején elmaradt, félbemaradt vagy el sem kezdett „gyászunkára”, amelyben az utólagos, nagy, közös megrendülés egyszerre idézi fel az 1956-oshoz hasonló közös akaratot, s megtisztít a rendszer támogatásának e nagy ünnepi pillanatban kínos és kellemetlen emlékétől.

1989. június 16-án úgy tűnt: 1956 emlékének ettől kezdve kivételes morális súlya van, s ez a súly a demokratikus átalakítás irányában hat. A forradalom egykori résztvevői (megint csak: úgy tűnt, legalábbis egy pillanatra) politikai tényezőként jelentek meg *mint* „ötvenhatosok”, akik a szó szoros értelmében megtestesítik 1956 erkölcsi parancsát. De már a temetést megelőző vitákban, *in statu nascendi* megkezdődött a forradalom különféle történetekre hasadása. Az addigi, nem sokkal korábban a nyilvánosságot uraló kánon érvényét veszítette, s a vélemény szabadság körülményei között szükségképpen megjelentek az új, lehetséges kánonok.⁵ Ezek közül a legfontosabb törésvonal 1989-ben a következő volt: 1989. június 16-a nem a forradalmat, hanem a forradalom utáni megtorlást jelenítette meg, kérdés tehát, hogy elképzelhető-e a forradalom 1958. június 16-ra épülő története, vagy ellenkezőleg, ez nem áll meg, nem helyettesítheti a forradalom „saját” történetét vagy esetleg történeteit. Az emlékezetben helyet követelt magának mindaz, ami október 23-án és utána történt. Várható, kiszámítható volt továbbá az is, hogy az 1956-os emlékezet „intézményesül”, nyelve és szimbolikája meghatározó marad az átmenet során, majd az új magyar demokráciában is.

Pedig egyáltalán nem biztos, hogy így kellett volna lennie. Amiről sokkal kevesebb szó esik: 1956 „negatív programként”, negatív vonatkoztatási pontként is megjelent az átmenetben. Ebben a vonatkozásban egy kicsiny radikális csoporttól eltekintve minden politikai erő azonos véleményt képviselt, még az állampárt, majd örökösei is. Ez pedig a békés átmenet volt, szemben 1956 erőszakos forradalmával. A rendszerváltó erők és ellenfelek egy dologban bizonyosan egyetértettek: csak forradalmat ne! (Csak nehogy az legyen, mint 1956-ban!) „Amikor az átalakulást legitimációs válság indítja el, de a koordináció mégis fennmarad, és megőrződik a jogrend hatálya, csakhogy nem az intézményes hatalom autoritása tartja fenn, hanem az intézményeken belüli és kívüli erők közötti együttműködés, olyankor beszélünk koordinált átmenetről.”⁶ Miközben a magyar demokratikus átalakulás mindvégig konszenzuálisan ezen az úton haladt, szimbolikus terét erőteljesen a rendszerváltozások egy másik típusába tartozó esemény, a forradalmi jellegű 1956 határozta meg. Ez az ellentmondás 1956 emlékezetének további alakulásában meghatározónak bizonyult. Az emlékezés rítusai, formái, zavarai ide nyúlnak vissza.⁷ Az átalakulás magyar politikai szereplői tovább „használ-

5 Legalábbis csírájukban. A temetést megelőző hetekben többen szóvá tették, hogy az eltemetettek valamennyien kommunista párttagok voltak 1956-ban. Még az az elgondolás is felmerült, hogy a Nagy Imre-perben kivégzettekkel egyenlő számú „névtelent” is sebtében exhumálni kellene, valamiféle „paritás” alapján (kommunista reformerek – nem kommunista forradalmárok, illetve szabadságharcosok; elit – tömeg). Ezt a vitát a temetést rendező TIB „interiorizálta”, és sikerrel oldotta fel a hatodik, üres koporsóval. De – mint kiderült – csak ideig-óráig.

6 Kis: i. m. 106. o.

7 Lásd György Péter: *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben (A régmúlttól az örökségig)*. Budapest, 2000. Magvető, 347 o. (A György Péter könyve körül kialakult vita elsősorban 1956 Kádár-kori emlékezete, illetve felejtése körül bontakozott ki, a szerző 1989 utáni időszakra vonatkozó elemzéseit

ták” az 1956-tól kölcsönzött legitimitást és retorikát, de a rendezett átmenet körülményei között. Ez sok esetben erőltetettnek és őszintétlennek hatott.

Kérdés, hogy a mégoly koordinált, ám mégis vitán felül rendszerváltó folyamatban egyáltalán lehetséges volt-e a szimbolikus mező megváltoztatása, „kiürítése”, vagy más, letisztultabb, adekvát tartalommal való „újratöltése”. Valószínűleg nem véletlen, hogy nem így történt.⁸ Ehhez ugyanis legalább két dolgot világosan, nagy hangsúllyal ki kellett volna mondani. Először azt, hogy nemcsak a forradalom maga elkerülendő, de az 1956-os forradalom politikai víziója sem használható a magyar átmenetben, mert minden megváltozott. Másodsor, hogy 1989. június 16-a nem a vége, hanem jó esetben a kezdete a Kádár-korszak feldolgozásának. Hogy a temetés nem tisztít meg egy csapásra, s hogy az „elnyomás” nem volt egységes és ugyanolyan a háború végétől 1989-ig (vagy később már: 1990-ig); s ahogyan nem volt mindenki egyként „a zsamokság áldozata”, úgy ellenálló sem volt. Külön-külön minden el is hangzott, s alighanem a többség egyet is értett mindezzel. A világossághoz és a hangsúlyhoz azonban hiányzott az 1956-ról és a Kádár-korszakról folytatott *történeti vita*. Nem folytatta le a demokratikus emigráció, nem folytatta le a hazai ellenzék, természetesen nem folytatta le a Kádár-korszak nyilvánosságát – vagy pontosabban: mindegyik megkezdte, de egyik sem fejezte be.⁹ 1989-ben pedig erre nem volt idő. (Hogy azóta folyik-e ez a vita, az kérdéses.) Az „ötvenhatos beszéd”, az „ötvenhatos történet” legitimáló erejéről a rendszerváltó erők többsége nem akart lemondani 1989. június 16-a után sem, mert úgy vélték, társadalmi megerősítésüket, tárgyaló pozícióikat erősíti az a nyelv, amit csak ők beszélnek helyesen, az a szimbolika, amelyre ők utalhatnak csak hitelesen.

1989. június 16-a és a következő jeles „ötvenhatos” nap, október 23-a között zajlott le a magyar átmenet döntő politikai szakasza. Az ellenzék megnyert egy sor pótválasztást. Intenzíven folytak a nemzeti kerekasztal-tárgyalások. Megtörtént a megegyezés a békés átmenetre vonatkozó törvények többségében, azokat a régi parlament, igaz, nem kis huzavona után, de szentesítette. Elfogadták azokat a rendszerváltó intézkedéseket is (a munkásörtség felszámolása, a pártvagyon-elszámolás, a munkahelyi MSZMP-szervezetek feloszlata), amelyekben az ellenzék kevésbé radikális része kompromisszumra hajlott – azért, mert a radikális rendszerváltók népszavazás kiírását kezdeményezték.

A még hatalmon lévő, de belül mindinkább széteső MSZMP tartott október 23-tól. Az irányítása alatt álló állambiztonság újabb operatív kombinációkra és „játszmákra” készült, szem előtt ismét a „nemzeti megbékélés napja” lebegett.¹⁰ Mire eljött a nap, nemigen volt ki-

nemigen érintette.) A zavarokat a forradalom 40. évfordulóján többen is elemezték, például Litván György: 1956-os kutatások és viták a mai Magyarországon. In *Évkönyv V. 1996/1997*. Szerk. Hegedűs B. András és mások. Budapest, 1997, 1956-os Intézet (A továbbiakban *Évkönyv V. 1996/1997*.), 23–27. o.; Kozák Gyula: Ünneprontás. *Beszélő*, 1996. 7. sz. 70–76. o.

8 Antall József és Szabad György már a kerekasztal-tárgyalásokon egészen más történelmi analógiákat használt, mások – így Tölgyessy Péter, Orbán Viktor stb. – elvetették a szimbolikus politizálást.

9 A londoni *Irodalmi Újság* hasábjain 1957–1958 fordulóján vita kezdődött 1956 örökségéről és ezzel kapcsolatban az emigráció feladatairól. Lásd Rainer M. János: Nyugatról visszatekintve. Az Irodalmi Újság és Magyarország (1957–1973). In *Évkönyv III. 1994*. Szerk. Bak János és mások. Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 95–99. o. A *Beszélő*ben 1996-ban Szilágyi Sándor kezdeményezett vitát 1956-ról, lásd *Beszélő* összkiadás. I–III. köt. Sajtó alá rendezte Havas Fanny. Budapest, 1992, AB-Beszélő, II. köt. 694–709. o.

10 Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23.–március 15.–június 16. a Kádár-korszakban. I–2. köt.* Budapest, 1996, Magvető, 2. köt. 397–411. o.; Rév István: *Covering History. In Disturbing Remains: Memory, History and Crisis in the Twentieth Century*. Szerk. Michael S. Roth, Charles C. Salas. Los Angeles, 2001, Getty Research Institute, 231–240. o.

vel megbékélni, hiszen az állampárt átalakult, s nyilvánvalóvá vált, hogy az MSZMP (tagságát tekintve) egyhuzadára csökkent MSZP már nem tudja eljátszani elődje szerepét. Egy igazi játszámra azért még futotta: 1989. október 23-át megtették a „köztársaság kikiáltása napjának”. Ez volt az egész átmenet egyik legkülönösebb politikai akciója. Az államforma megváltoztatása betetőzhetne volna a kerekasztal-tárgyalásokon körvonalazott, de a régi parlament által szentesített alkotmányozási folyamatot. Történetesen éppen két nappal korábban tartották a zárószavazást a törvénycsomagról. A szimbolikus politikai igyekezet előrehozta a koordinált átmenet mérföldkövét, s hozzákötötte az attól mélységesen idegen forradalom kitörésének napjához.¹¹ Sem a kormány, sem a parlament nem akarta október 23-át állami ünnepnek nyilvánítani, inkább megpróbálta „elvenni” a napot a forradalomtól, s hozzáerőszakolni a békés átmenethez. Az emlékezet megint erősebbnek bizonyult.

Az 1989. október 23-án lezajlott esti Kossuth téri ünnepséget az ellenzéki pártok és a már több szervezetbe tömörült, illetve megoszlott egykori forradalmárok szervezték. Lengyel Lászlónak bizonyára igaza van akkor, amikor „kelet-európai, antikommunista és antiszovjet” tüntetésről ír, olyan tömegről, amely „mintha 1956-ban volna, kifejezetten ötvenhatos, antirákosista érzelmeket »él át«, megelevenednek a múlt rekvizitumai. Középen kivágott zászlók, karszalagok. [...] Ez volt az ötvenhatosság csúcса.”¹² Hozzátehető: a szimbolikus politizálás csúcса. Egyetlen pillanatra, egyetlen este átélhetően jelent meg az az amúgy képtelen állítás, hogy nem a jelen igazolja 1956-ot, hanem 1956 igazolja a jelent.¹³ A rendező „Október 23-a Bizottságban” ugyan részt vettek az Ellenzéki Kerekasztalba tömörült pártok, elsősorban „radikális” képviselőiket delegálva (a nemzeti kerekasztal-tárgyalások főszereplői közül senki sem vett részt a szervezésben), a hangadók inkább a kerekasztalon kívül maradt kisebb pártok (Magyar Függetlenségi Párt, Magyar Október Párt), valamint a június 16-i temetés szervezéséből kimaradt (vagy később alakult) veteránszervezetek, elsősorban a Politikai Foglyok Szövetsége voltak.¹⁴ A hangulatot különösen élessé tette, hogy a kormány az utolsó pillanatban sem volt hajlandó munkaszüneti napot elrendelni, viszont a nemzeti megbékélés napjáról annál több szó esett. Krassó György az ünnepséget megelőző fórumon a rendszerváltó remények elillanásáról, a bizalom csökkenéséről szólt, és bár nem említette az ellenzéki pártokat, de a „kommunista uralom készülő harmadik kiadása” kifejezés nem fejezett ki túl nagy bizalmat egyik tárgyalóféllal szemben sem. Krassó vette észre azt is, hogy a forradalommal szembeni ellenszenv már nem annyira a múltban gyökerezik, sokkal inkább attól félnek a hatalom birtokosai is, hogy a jelen átalakulási folyamatai borulnak fel. „Az ő szóhasználatukban a forradalom egyenlő a katasztrófával” – jelentette ki megvetően az örök forradalmár Krassó¹⁵, és kétségekívül igaza volt. A leköszönő állampárt számára nyilvánvalóan ka-

11 Szűrös Mátyás, az MSZMP PB egykori tagja, az Országgyűlés elnöke, ideiglenes köztársasági elnök arról a parlamenti erkélyről jelentette be a köztársaság kikiáltását, ahonnan Nagy Imre tett kísérletet 1956. október 23-án a budapesti forradalmi tüntetők lecsitítására. Nem biztos, hogy ez a párhuzam jár a forgatókönyvet készítőik fejében, de azt tudhatták, hogy annak idején Nagy Imre beszéde nem vette elejét a forradalomnak.

12 Lengyel László: *Újfélen*. Budapest, 1992, 2000–Századvég, 174. o.

13 A kifejezés Rév Istvántól származik, aki egy 1996. szeptemberi budapesti nemzetközi konferencián tartott koreferátumában beszélt 1956 különféle történeteiről, amelyek középpontjában egy-egy jellegző nap áll. Lásd *Évkönyv V. 1996/1997*. 28. o.

14 Június 16-a szervezői kimaradtak az esemény előkészítéséből, lásd Hegedűs B. András-interjú, készítette Murányi Cábó, 1992–1993. 1956-os Intézet Oral History Archívum, 475. 2. sz.; Erdélyi Tibor-interjú, készítette Kozák Gyula, Hegedűs B. András, 1994. Uo. 152. sz.

15 *Napzártá*, 1989. október 23. Magyar Televízió, 2. csatorna; 1956-os Intézet, Videotár.

tasztrófával ért volna fel egy forradalom. De ugyanígy vélekedtek az ellenzéki oldalon is, azaz a különbséggel, hogy ezt ritkán, inkább elmosódottan jelentették ki.

A koordinált átmenettel kapcsolatos kritikák általában kétfélék. Az egyik szerint az eredményeként bekövetkezett változások is túlságosan hirtelen jöttek, nagy megrázkódtatással jártak, helyesebb lett volna, ha mindez felülről megtervezett reformok sorozatán keresztül valósul meg. Ez nyilvánvalóan az átmenet alatt hatalomban lévők, az MSZMP egykori reformereinek álláspontja. Magyarországon különösen divatos megjelenési formája a kádári korszakot „permanens reformkornak” ábrázoló megközelítés. Eszerint – ahogyan arra Mink András szellemesen mutatott rá – az MSZMP-nek nem volt más (történelmi) célja, mint saját hatalmának megszüntetése.¹⁶ A másik bírálat a végeredmény felől közelít, s azt mondja: hiszen semmi sem történt, a változások felületiek, inkább forradalomra lett volna szükség.

1956-ban az 1848-as, már régen nagy történetbe rendeződött forradalom „újrajátszása”, a kollektív emlékezet utalásai egyszerre voltak tudatosak és az akkori szituációnak megfelelők. 1989-ben az átmenet lényegének mondott ellent a forradalmi szimbolika, de pótlólagos legitimitációt adott az ellenzéki oldalnak, amely mintegy 1956 örököseként és folytatójaként léphetett fel. A problémát 1956 valódi örököseinek és letéteményeseinek fizikai jelenléte okozta, akik 1989. június 16-a és október 23-a között szólaltak meg. Ők ekkor kezdtek el beszélni, nem júniusban, amikor a megtorlás emlékezetét még viszonylag kevés, jobbra Nagy Imréhez közel álló, hozzá kapcsolódó történet elevenítette meg. Október előtt aztán megszólalhatott mindenki, mert 23-ára immár mindenféle korlátozás nélkül készült rádió és televízió, országos politikai napilap és bulvárlap, megyei újság és képes magazin. Nemcsak vagy nem elsősorban vezetők, hanem az önszerveződéses, a fegyveres felkelők addigi „névtelenjei” is. Június, a temetés számukra túlságosan elvont, kevésbé offenzív, s legkevésbé sem forradalmi aktus volt. Ezek az emberek erre az időre kívül kerültek a koordinált átmenet politikai elitjén, holott történelmi tapasztalataik és/vagy szenvedésük okán igényt tartottak volna a részvételre. Nem érezték úgy, hogy fel kellene dolgozniuk az 1956 óta történeteket vagy az átmenet kérdéseit. A maguk körébe zártak, szervezetekbe tömörültek, s fő aktorai lettek az először 1989. október 23-án színpadra kerülő történelmi *remake*-nek. Háttérben az akkori vagy készülődő keletnémet és csehszlovák eseményekkel egy pillanatra felvillantak az esetleges forradalmi kitörés arcalei. A magyar társadalom azonban nem tűnt fogékonyak erre az időutazásra, mint ahogyan október 23-a sem változtatott a politika színpadán fellépő tömeg viszonylag csekély létszámán, lassú, óvatos mozgásán.

Ha a rendszerváltás jellegét az annak szimbolikus mezejét uraló forradalom nem változtatta is meg, azért mindez nem maradt következmények nélkül. Valószínűleg beláthatatlan időre beépítette például a politikai beszédet 1956 ünneplésébe. Valamennyi 1990 utáni kormány szükségesnek tartotta, hogy aktuális politikai mondanivalóját a forradalom ünnepén közölje, noha érdemi üzenete 1956-tal kapcsolatban egyiknek sem volt. Lett volna más lehetőség is: a pusztán emlékeztetés, esetleg bizonyos tanulságok levonása, vagyis 1989. június 16-a újrafogalmazása a múlt feldolgozásának különféle intellektuális technikáival. Erre azonban nagyon kevesen voltak készen. (Leginkább Göncz Árpád emberközeli ünnepi tünődései tekinthetők ilyennek.) A kádári periódusban depolitizált társadalom nagy része továbbra sem kedveli az állami ünnepek politikai beszédét, s valószínűleg nem lenne túl fogékony a másik lehetőségre sem. A mai hivatalos ünneplési rítust teljességgel elutasítja a már a rendszerváltás után felnőtt generációk sora is, amely közben létrehozta a saját, egyre tömegesebb és vonzóbb népnünnepeit.¹⁷

16 Mink András: Tényárnyaló. *Beszélő*, 1996. 5. sz. 5–17. o.

17 Vagy teljesen függetlenül az ünnepektől (Sziget, Budapest Parádé), vagy csupán időbeli egybeeséssel, de külön tereken és rituálékkal (augusztus 20-án például az utcabállal, koncertekkel).

Egy újabb (sikeres) forradalom nyilván magától értetődően kiváltságolta volna az előző forradalom egykori résztvevőit. Szervezeteiknek nemcsak az emlékezés és az érdekvédelem, hanem a morális állásfoglalás súlya biztosított volna jelentőséget. Ahogyan már utaltam rá, az „ötvenhatosok” *mint* ötvenhatosok a rendszerváltó elit perifériájára kerültek, és ez később sem változott meg. A szervezetek természetes módon váltak fő támogatóivá minden olyan kezdeményezésnek, amely a koordinált átmenetet felülről kezdeményezett forradalmi eszközökkel próbálta kiegészíteni és felülbírálni.¹⁸ Ilyen volt a repressziót szenvedettek kárpótlásának ügye, amelyet a demokratikus kormányok csak igen lassan voltak képesek megoldani, nyilván nem függetlenül az általános kárpótlás, illetve kártérítés körüli nézeteltérésektől, alkuktól. Ilyen volt az igazságtétel morális deficitje, illetve az, hogy a magyar demokrácia ebben a kérdésben nemigen volt képes összeegyeztetni a természetes igazságérzet és a jog követelményeit.¹⁹ Mindez érthető csalódást és elkeseredést váltott ki az 1956-os veteránszervezetekben, az emlékezet sajátos, intézményesült központjaiban. Vég nélküli belső viták, nem túl ízléses személyes perpatvarok, gomba módra szaporodó szervezetek, sikertelen egységkísérletek, olykor kifejezetten rossz emlékű kezdeményezések²⁰ teremtettek körülöttük kínos és feszengő érzületet. 1991–1992-re az igazságtételt követelők, az akkori kormánypártok radikálisaihoz közeledők átvették a vezetést a veteránszervezetekben, s az igazságtétel ellenzőit egyszerűen „lekommunizálták”. Ezekben az években úgy tűnt, hogy 1956 emlékezetét a rendszerváltás perifériáján maradt, politikailag szélsőséges, differenciálatlan antikommunista retorikával fellépő csoportok használják fel évente egyszer-kétszer nyilvános gyűlöletbeszédre, esetenként szabályos utcai rendezvényekre (1990. és 1991. október 23-án a Magyar Rádió előtt, 1992-ben a Kossuth téren, a köztársasági elnök elleni „demonstráción”), s hogy az 1956-os egyesületek e diskurzus állandó színterei lesznek.

A rendszerváltás építkező szakaszában 1956 többé nem volt integráló erő, mint a Kádár-rendszer lebontása során. Ma éppen ellenkezőleg megoszt, vagy társadalmi-politikai konfliktusokban tűnik fel argumentumként. A forradalom emlékezetének diffúz, széttartó, intézményesült formái ismét elkülönültek a hétköznapitól. Ez utóbbi domináns eleme valószínűleg ma is az, amit feltehetőleg a legtöbb ember gondolt 1956-ról – a Kádár-korszakban. Akkor a nagy többségnek volt valamiféle emléke, s érezte, hogy ez nem a hivataloshoz, hanem az ezzel szemben állóhoz áll közel. Ám azt is tudta, hogy nyíltan mindezt nem vállalhatja. Az egészséges önérdek, az igazolható túlélési ösztön, a hazugság miatt érzett szégyen alakította ki a „zavaros idők” fogalmát. Az *elbeszélhető* személyes történetek kusza, lázas, áttekinthetetlen helyzetről szóltak, amikor az élet kizökkent a normális kerékvágásból. Bár 1989 után a szólásszabadság nyilvánosságot adott mindenféle történetnek, interpretációnak, attól tartok, a magyar társadalom jelentős része ma is „zavaros időknek” látja 1956-ot. Ebbe pedig beépült annak a tapasztalata is, ami 1989-ben történt, és ami utána következett.

18 Ezeket az erőket vette számba 1991-ben Sükösd Miklós: *Ki beszél itt forradalomról? Az átmentés mint erkölcsi probléma*. In *Csendes? Forradalom? Volt?* Összeállította Bozóki András és mások, sajtó alá rendezte Csapody Tamás. Budapest, 1991, T-Twins, 95–101. o.

19 Az igazságtétel igen terjedelmes vitairódalma helyett itt csupán egy rövid összefoglalóra utalok: Kende Péter: *Igazságtétel. Beszélő*, 2000. 3. sz. 86–90. o.

20 1991 áprilisában kiderült, hogy a POFOSZ másfél tucatnyi tagját „tanácsadóként” foglalkoztatja a Nemzetbiztonsági Hivatal, ily módon biztosítandó annak demokratikus működését; éveken keresztül adott témát a sajtónak a mátyásföldi 1956-os veterán-lakótelep és a lakások elosztása körüli viták.